

برهم‌کنش موسیقی ایرانی و موسیقی مسیحی

مهندس محمد جواد مهدوی نژاد

۸۱/۲/۱۴

تاریخ دریافت مقاله:

۸۲/۲/۶

تاریخ پذیرش نهایی:

چکیده:

مسیحیت دینی شرقی است، هر چند که امروزه اغلب پیروان آن در نیمکره غربی قرار گرفته‌اند. تعریف تشریفات مذهبی و مناسک کلیسایی، بدون موسیقی امری غیرممکن خواهد بود و تلاش عده‌ای از راست‌گیشان مسیحی در باز تولید آیین‌های مذهبی مسیحی بدون دخالت موسیقی، به سرعت به شکست گرایید. آیین مسیحیت مانند سایر ادیان آسمانی در بدو پیدایش دارای موسیقی خاصی نبوده است. به عبارت دیگر، دیانت مسیحیت با موسیقی متولد نشده است. موسیقی مسیحی که امروزه بازه‌ی متنوعی از آن قابل بازشناسی است در ساخته از موسیقی یهودی، موسیقی ایرانی و موسیقی رومی است. موسیقی یهودی به سبب مشابهت آیینی و حضور در اولین مراسم‌های آیینی مسیحی، به آیین‌های کلیسایی راه یافته است. موسیقی رومی تنها منبع غالب در گستره امپراطوری روم و تعیین‌کننده زمینه فکری موسیقی شناسان اروپایی بوده است و موسیقی ایرانی به عنوان اولین منبع بازتولید آیین‌های کلیسایی نقش بسیار مهمی در تولید موسیقی بر عهده گرفته است. مبادی موسیقی مسیحی نشانی از تعامل فرهنگ‌هاست.

واژه‌های کلیدی:

موسیقی مسیحی، موسیقی یهودی، موسیقی یونانی، موسیقی رومی، تاریخ مسیحیت.

فارغ‌التحصیل کارشناسی ارشد معماری از دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران و عضو مهندسين مشاور نواندیش.

Email: mohammadjavadmahdvinejad @ Yahoo. Com

مقدمه

از زمان پیدایش اولین کلیساها تا ظهور آیین‌های مذهبی ویژه آن، سال‌ها گذشت و در این ایام اندکاندک موسیقی به عنوان اصلی جدایی‌ناپذیر، در کنار آن شناخته شده، با آیین‌های مذهبی کلیسا به خوبی ممزوج گردید.

زمان دقیق پیدایش آیین‌های مسیحی - کلیسایی دقیقاً مشخص نیست، لیکن همواره یک سؤال جدی در این زمینه مطرح می‌شود که پیدایش سرودهای کلیسایی از کجا بوده است؟ و سرآغاز موسیقی مسیحی^۱ از کجاست؟

مسیحیت سال‌ها پس از عروج مسیح به صحنه ظهور رسید. در زمان حضور حضرت مسیح از این دین اثری نبود و اندک اندک با تلاش و جدیت رسولان به صورت پراکنده، در نقاط مختلف جهان ظهور یافت. نقاطی که اغلب خارج از محدوده پیدایش اولیه آن بوده است.

با رسمیت یافتن مسیحیت در نقاط مختلف، عبادت‌گاه‌های مخفی کم‌کم به کلیساهای رسمی بدل یافت هر چند فرم آنها اصلاً شبیه فرم غالب کلیساهای امروزی نبود. اما

سرگذشت و تعالیم حضرت عیسی (ع)

دستور الهی را در قالب غیرمستقیم برای حواریون نقل کرد. لیکن هیچگاه نتوانست شریعتی علنی برپا سازد و هرگز نتوانست شاگردانی راسخ^۵ و پیروانی راستین فراهم آورد. تا آنجا که تصور نمی‌یافت پس از عروج حضرت، دینی به نام مسیحیت در جهان ظهور یابد و اغلب دستورات و تعالیم موجود در آیین مسیحیت، حاصل بازتولید فرجام‌شناسانه تعالیم به وسیله رسولان و قدیسان مسیحی می‌باشد.

منابع موسیقی کلیسایی

بازکاوی تاریخی دوران تشکیل مسیحیت معین می‌سازد، در زمان حیات مسیح موسیقی کلیسایی ساخته نشده است، زیرا در آن عهد کلیسایی وجود نداشته تا مراسمی در آن انجام شود و هیچ مراسمی با نام آن نیز به انجام نرسیده است. از این رو همراهی موسیقی با تشریفات مذهبی^۶ به دوران‌های بعد مربوط می‌شود. لذا بازکاوی ادوار موسیقی مسیحی، از طریق واژه‌های تاریخی تشکیل کلیسا و فرایند بازتولید مسیحیت، امکان‌پذیر خواهد بود.

۱. موسیقی یهودی:

در این جستار عرصه‌ای برای بازخوانی پیشینه موسیقی یهودی وجود ندارد لیکن مسلم است در زمان آغاز موسیقی مسیحی، موسیقی یهودی در شرایطی متعالی وجود داشته است. آیین‌های مذهبی یهودی در زمان ظهور مسیح بسیار کارآمد و پربرونق بود. تنوع اعمال و گونه‌گونی ادعیه و

دوران زندگی عیسی مسیح همچون تولد او سرشار از شگفتی و عظمت است. تک‌تک خاطرات و صحنه‌های زندگی ایشان، دستمایه کار نقاشان، نگارگران و موسیقی‌دانان، در دوره‌های متفاوت تاریخی بوده است. عدم توجه کاهنان و هنرمندان به دقت تاریخی تجربیات مذهبی، علاوه بر ناهماهنگی فرمی بیان روایت محور کلیسا با روایت بیان محور هنرمندان کلیسایی، تکثیر این خاطرات را افزایش داده است. البته تطبیق تاریخی رویدادها در سال‌های اخیر شگفتی‌های فراوانی از این دوره تاریخی را معین ساخته است. چنانکه جان ناس می‌گوید:

"به نظر عجیب می‌آید اگر بگوییم که عیسی در سال ۴ قبل از میلاد و یا یک یا دو سال از آن متولد شده است. در آن وقت هرودس کبیر همچنان بر تخت سلطنت یهود نشسته بود و این معنی به ضمیمه قرآینی چند، از جمله عبارت لوقا در انجیل که می‌گوید: عیسی در سال یازدهم سلطنت تیبریوس متولد شد.^۲ ما را ناگزیر می‌سازد تاریخ واقعی را از چند سالی به عقب ببریم."^۳ (Noss, 1993: 582) به موجب نص انجیل متا، مسیح در بیت‌لحم، در جنوب اورشلیم و در هنگامی که پدرش^۴ یوسف و مادرش مریم به منظور زیارت به آن جا آمده بودند، به دنیا آمده است (انجیل متا: ۲۵، ۲۴، ۲۳، ۲۲: ۱). به هر صورت نویسندگان انجیل‌های چهارگانه و دو تن از نویسندگان انجیل‌های سه‌گانه، متفقند که موطن خاندان حضرت مسیح شهر ناصره، در ناحیه جلیل بوده است و در آن شهر یوسف به نجاری اشتغال داشته و مدت‌سی سال از عمر عیسی بجز چند هفته، در آن شهر سپری شده است. (Noss 1993: 583)

حضرت پس از پایان سال‌های خاموشی، دعوت خویش را عملی ساخت، تورات را مورد بازاندیشی قرار داده،

۱۴۶۶، ص ۳). هر چند مسیحیان راست‌کیش از آن زمان به شدت بیم داشتند که مبادا حضور موسیقی یهودی به صلابت آیین مسیح صدمه بزند، لیکن هنوز هم، مزامیر و برخی غزل‌ها با همان روش یهودی، عیناً در کلیسا به اجرا در می‌آیند.

۲. موسیقی ایرانی:

پس از عروج مسیح، رسولان برای تبلیغ رسالت خویش خارج شدند. در این میان دو تن از یاران^{۱۱} مسیح به نام‌های تاتوس و بارتلیموس^{۱۲} به سوی فلات ایران آمدند. تاتوس به سوی شمال فلات ایران رفت و بارتلیموس به سوی جنوب فلات ایران عزیمت کرد. مسیحیان جنوب ایران و شبه قاره هند از پیروان این حواری می‌باشند و تاتوس به سمت آذربایجان رفته، مردم را به مسیحیت فرا خواند و بنا به ثبت تاریخ، مردم با آغوش باز از او استقبال کردند و به اداره مردم، معبد مهرپرستی آذربایجان به کلیسا تبدیل گشت. این کلیسا را قره‌کلیسا^{۱۳} نامیدند (۵۰ میلادی). پیکر پاک تاتوس قدیس پس از وفات در کلیسا دفن شد. قدمت تشکیل کلیسای مستقل ایران بسیار بیشتر از سایرین است. به عنوان مثال قدمت کلیسای واحد غیریهودی در اروپا مربوط به ۳۱۱ میلادی است (توین‌بی، ۱۹۷۶، ص ۴۱۲). و یا کلیسای اجمیازن در سال‌های ۳۰۱ تا ۳۲۰ میلادی به کلیسا مبدل شده‌است (رایین، ۱۳۴۹، صص ۷۲-۷۱). از این‌رو برای موسیقی کلیسایی در ایران و آسیای میانه، منبعی جز موسیقی ایرانی نمی‌توان متصور بود. موسیقی ایرانی از زمان هخامنشیان جلوه‌گر شده، آثار و قطعات ارزشمندی در آن به ثبت رسید. سازهای پیشرفته در کنار سرودهای حماسی و مقدس، آغاز پرشکوه برای موسیقی رسمی ایران به‌شمار می‌آید (هرمز فرهنگ، ۱۳۷۸، ص ۸). در دوران سلوکیه و اشکانی نیز، موسیقی ایرانی با صلابت به راه خود ادامه داد. پلوتارخ^{۱۴} (مورخ یونانی) موسیقی ایرانی در جشن‌های دوره اشکانی آن را بسیار جذاب و خنیاگران ایرانی را بسیار چیره‌دست معرفی می‌سازد (راهگانی، ۱۳۷۷: ۷۰). البته در کتاب "کارنامه اردشیر بابکان"^{۱۵} نشانه‌هایی از رونق خنیاگری و آوازخوانی در این دوره مشاهده می‌شود. به‌رحال این موسیقی ارزشمند در زمان پارت‌ها توسط "گوسان‌ها" به ارمنستان^{۱۶} رفته راهگانی، ۱۳۷۷، ص ۷۶) در سراسر آسیای میانه تا سواحل دریای سیاه گسترش یافته‌است. به عبارت دیگر در زمان سکوت موسیقی مسیحی در سراسر جهان (راهگانی، ۱۳۷۶، ص ۱۳۶) موسیقی مسیحی ایرانی در حال رشد و شکوفایی بوده‌است. حضور آداب و موسیقی ایرانی در مسیحیت (Noss, 1933: 610) مؤید ارتباطی تنگاتنگ میان این دو حوزه مذهبی - تمدنی است. موسیقی ایرانیان مسیحی - ارمنی، در کنار

زیارت، شرایطی ویژه به سبب کثرت دستورات، در آن فراهم آورده بود. در این دوره مزامیر داوود پیامبر، بالحنی سرودگونه خوانده می‌شده و گویا به سبب اهمیت، برای حفظ ضرب‌آهنگ آن، از ساز نیز استفاده می‌شده‌است.

نخستین کلیسایی که در منطقه فلسطین تشکیل شد کلیسای اورشلیم^{۱۷} بود. (Noss, 1993: 611) البته این مکان مذهبی را نمی‌توان دقیقاً کلیسا نامید. ظاهراً دو چیز سبب شد که این کلیسا پایدار بماند، نخست آنکه حضرت مسیح در آن زمان غایب بودند و خاخام‌ها انتظار داشتند با مرور زمان از شوق و حرارت مسیحیان کاسته شود و دیگر آنکه ایشان ظاهراً تمام رسوم و آداب شریعت یهود را رعایت می‌کردند^{۱۸} و همه روزه به معبد رفته و آیین موسی را مانند یهودیان احترام می‌نهادند (Noss, 1993: 611) تا جایی که عده‌ای از اندیشمندان آن عبادتگاه را اصلاً به عنوان کلیسا نمی‌شناسند. (Kittel, 1935, pp. 71-162) مکتوبات موجود درباره آیین‌های مذهبی مسیحیان چنان نشان می‌دهد که خود را کاملاً یک فرقه از یهود معرفی می‌کردند. از این‌رو آیین‌های یهودی با همان کیفیت و مزامیر داوود به همان روش در کلیساهای مربوط به آنها به اجرا در می‌آمدند. به عبارت دیگر موسیقی یهودی در قالب مزامیر داوود نبی به صورت کاملاً مشخص‌گرفته برداری عینی شده، در کلیسا نهادینه گشت.

آگوستین قدیس مرتب به معرفی نیروی موسیقی می‌پردازد و در "سامان‌دهی‌ها" بارها و بارها، از مزامیر سخن می‌گوید. در جایی دیگر به تعالیم آتاناسیوس^{۱۹} اهل اسکندریه (وفات ۲۱۳) اشاره می‌کند و می‌گوید که ایشان مزامیر را چنان با مرکب خوانی‌های محدودی اجرا می‌کرد که حاصل کار بیشتر گفتاری بود تا آوازی (آگوستین، اعترافات، فصل دهم: ۲۲). ولی به هر حال از مبانی موسیقایی در ارشاد مردم، بهره فراوان می‌برد.

بهره‌گیری موسیقی مسیحی از موسیقی یهودی بسیار محدود باقی ماند. زیرا مخالفت آباء کلیسا با بزرگان یهود به دشمنی در همه زمینه‌ها تبدیل شد. چنان که کنستانتین امپراطور روم، مسیحیان را حتی از حشر و نشر با یهودیان منع کرد. (Abbotte, 1907: 43) آیین‌های مذهبی یهودی را ممنوع ساخته و بر آنها مالیات فراوان بست تا جایی که بسیاری از یهودیان برای گذران زندگی، مجبور به فروش اطفال خود شدند. (Baron, 1967, Vi: 266) پس از فشارهای فراوان، یهودیان دست به شورش و مخالفت زدند تا جایی که ژولیان تصمیم گرفت، یهودیان را به عنوان یک دین پذیرفته، هیکل را از نو بسازد. این دستور تقریباً در ۳۶۱ میلادی صادر شد. هنگام نوسازی هیکل ناگهان شعله‌های آتش، از زمین زبانه کشید و هیکل را به کام خود فرو برده‌است. این ناشی از نشت و انفجار گازهای طبیعی باشد^{۲۰} (دورانت، کتاب چهارم،

پرسداتر از موسیقی یونانی بود و خاصیت جادویی شرقی در آن راه یافته و روز به روز در معابد، تئاترها و خانه‌ها بیشتر رونق می‌یافت (ویل دورانت، تاریخ تمدن - جلد سوم، ۱۳۶۶، ص ۴۸۸).

هنگامی که دوران رومی سپری می‌شد کلیسا و مسیحیت، اندک‌اندک در سراسر روم گسترش می‌یافت. بستارهای موسیقایی رومی، به عنوان مدارک معتبر موسیقی، در اختیار کلیساهای منطقه‌ای قرار می‌گرفت و آنها با گرده برداری معنوی و عینی از آن سود می‌جستند. کلیسای شهر روم از آغاز از بزرگترین مجامع عیسویان امپراطوری روم گردید.^{۱۷} از این رو هنگامی که موسیقی مورد تأیید بزرگان آن قرار گرفت، توانست رسمیت یابد. یکی از فرم‌هایی که در این دوره مورد تأیید قرار گرفت فرم "هیمن"^{۱۸} بود که در اصل ریشه یونانی داشت و در وصف بزرگان، شاهان و سرداران سروده می‌شد. در آیین‌های مذهبی مسیحی دو نوع کاربرد یافت: یکی در وصف خدایان و دومی تشریفات کلیسایی، که توسط دو گروه کُر، یکی پس از دیگری خوانده می‌شد. استقبال مردم از این روش، دلیلی بر استواری آن به‌شمار می‌رفت. این نهاده که الهام گرفته از موسیقی معابد یونانی بود، به‌صورتی کاملاً شرقی اجرا می‌شد (راهگانی، ۱۳۷۶، صص، ۱۲۹ و ۱۳۸). امپراطوری مسیحی روم را نیز، می‌توان میراث‌دار امپراطوری اولیه روم و تمدن یونانی باستان دانست که موسیقی خویش را در پرتو دین مسیحیت و با بهره‌گیری از موسیقی سایر نقاط چون سوریه، هند و ایران متکامل می‌ساخت.

موسیقی ایرانیان زرتشتی در زمان ساسانیان نیز بالندگی فراوان یافت (آبراهام، ۱۳۸۰، ص ۸۹) تا جایی که مسیحیت در شرق کمال یافت و از اورشلیم تا دمشق، ادسا، دورا، انطاکیه و تیسفون را فرا گرفت (دورانت: جلد سوم، ۱۳۶۶، ص ۷۰۵) و از ایران به هند و در قرن هفتم به چین راه یافت (Noss, 1993: 837). شباهت‌های موسیقایی در کلیساهای این حوزه نیز مؤید همین موضوع می‌باشد.

۳. موسیقی یونانی-رومی:

تمدن رومیان وام‌دار تمدن یونان باستان بود. از این رو هنرهای رومی نیز، آئینه‌ای زمان‌مند از هنر یونانی به‌شمار می‌آمد که در سال‌های متمادی، نتوانست خاطره اقتدار و صلابت گذشته آن را تکرار سازد. موسیقی رومی، مثالی کوچک اما وسیع از موسیقی استوار یونانی به‌شمار می‌آید. آلات اصلی موسیقی رومی عبارت بودند از فلوت و لیر که فلوت را همراه نمایش می‌زدند تا باعث تحریک احساس شود. و لیر به همراهی سرود می‌آمد. به عقیده رومیان لیر باعث تعالی روح می‌شد. فلوت در آن زمان، کمی درازتر از فلوت امروزی بود. از این رو صداهای بیشتری در آن قابل تولید بود. البته لیر در زمان یونانیان، بسیار کوچکتر بود. در زمان رومیان، لیر در برابر پرستشگاه‌ها و در جشن‌ها نواخته می‌شد. در اوایل قرن اول، ارگ آبی را از اسکندریه آوردند که چندین سوراخ‌گیر، وقفه و لوله صوتی داشت. نرون عاشق آن شد و کوینتلیانوس تحت تأثیر پرسدایی و قدرت آن قرار گرفت. موسیقی رومی

نتیجه‌گیری

ابزاری در انسجام هر چه بیشتر مسیحیت پویا، تبدیل یافته‌است. موسیقی یهودی، موسیقی ایرانی و موسیقی یونانی-رومی به عنوان سه منبع غنی، پایه‌های اولیه موسیقی مسیحی را تشکیل داده، موجب گردید، موسیقی مسیحی از بدو پیدایش، از غنای ارزشمندی برخوردار گردد. هر چند اقوام و گروه‌های مختلف در آغاز آن نقش داشته‌اند، لیکن در نهایت، موسیقی مسیحی را به عنوان میراثی فراتمدنی به جهانیان عرضه کرده‌اند که نشان از همت و تلاش مشترک انسان‌هاست.

موسیقی و مسیحیت در گفتمانی دو سویه موجبات خلق برآیندی مبارک، با عنوان موسیقی مسیحی را فراهم آوردند. برآیندی که از یک سو، شامل نت‌های موسیقایی است و از سوی دیگر، نشانگر تعالیم آسمانی، همانطور که دین مسیحیت، حاصل تلاش اقوام مختلف و در ساخته‌اهتمام معنوی آنها می‌باشد. موسیقی مسیحی نیز، در نقاط مختلف با تدابیر گونه‌گون رشد و تعالی یافته و در ناحیه رنگ و بوی بومی، به خود گرفته‌است. تنوع منشاء و گونه‌گونی اجرای موسیقی، در مراسم‌های مذهبی نه تنها موجب افتراق نیست، بلکه خود به

پی‌نوشت‌ها:

۱. بسیاری از دستاوردهای هنری که در بسیاری از مفاهیم مذهبی تعریف می‌شوند، در تابویی از اعتقادات عمومی قرار می‌گیرند که فاصله‌ای معناشناسانه از حقیقت وجودی و ماهیت هنری آن در عرصه‌های ایدئولوژیک باز تولید می‌گردد. مفاهیمی چون هنر اسلامی، موسیقی مسیحی و ... از این جمله به شمار می‌آیند که به سبب قرارگیری در حوزه‌های معنوی کمتر پیکابویی شده‌اند. رک: (مهدوی نژاد، ۱۳۸۱، صص ۲۲-۲۳).
۲. از آنچه لوقای حواری روایت کرده‌است به هیچ وجه نمی‌تواند منطبق با اسناد تاریخی موجود باشد. به عبارت دیگر حضرت عیسی حداقل ۵ سال قبل از تاریخی که به عنوان میلاد مسیح در نظر گرفته شده به دنیا آمده‌است و اگر امسال سال ۲۰۰۲ میلادی باشد، ۲۰۰۸ سال از میلاد مسیح گذشته‌است. رک: (BARTON, 1993)
۳. تا قرن ششم میلادی هنوز کلیسا از آداب تاریخ‌نگاری یهودیان هیکل، استفاده می‌نمود و از این زمان بود که پس از کلیسای اجمیازین، دستگاه رسمی پاپ نیز از روش میلادی (ثبت سال‌ها براساس میلاد مسیح) استقبال کرد. مکتوبات جان کالوین راهگشای محققان در این زمینه خواهد بود. رک: (CULLEN AYER, 1913)
۴. مراد متا حواری از پدرش، یوسف پاکیزه سرشت می‌باشد. این مرد به حضرت مریم علاقه‌مند بود و مدتی پس از ولادت عیسی با او ازدواج کرد (انجیل متا، ۱۹ و ۱: ۱۶). لوقا آنها را نامزد می‌داند و می‌گوید یوسف نامزد مریم و از نسل داوود نبی بوده‌است (انجیل لوقا ۱: ۲۷). البته بارنابای حواری پیش از تولد مسیح رابطه زناشویی میان مریم و یوسف متصور نیست. البته در مکتوبات اغلب یهودیان رابطه زناشویی تصریح شده‌است (Hoopgood, 1922).
۵. یکی از حواریون مسیح، جناب شمعون می‌باشد که به سبب ابراز ارادت فراوان حضرت او را "پطرس" نام نهاده بودند. شب دستگیری مسیح پس از آخرین شام، به شاگردانش گفت: بزودی دستگیر می‌شود، در حالی که شاگردانش حقانیت و پیامبری او را تکذیب می‌کنند. در این زمان پطروس گفت: من حاضریم با تو به زندان بروم، حتی با تو بمیرم. عیسی فرمود: "پطرس بدان که تا فردا صبح پیش از بانگ خروس سه بار مرا انکار نموده، خواهی گفت که مرا نمی‌شناسی!" (انجیل لوقا، ۳۱ ال ۲۲: ۲۴) که این پیش‌گویی نیز چون پیش‌گویی‌های دیگر حضرت به تحقق پیوست و تنها شاگردی که اظهار جان‌نثاری می‌کرد تا پیش از صبح سه بار دعوت مسیح و آشنایی با او را انکار کرد (انجیل لوقا، ۵۶ ال ۲۲: ۶۱).
۶. عده‌ای از مفسران مسیحی درباره جواز استفاده از موسیقی در کلیسا تردید دارند. برخی از مکاشفان یوحنا را به معنای تردید در درستی بهره‌گیری از موسیقی و چند مورد دیگر می‌دانند، البته آنچه جای تردید ندارد آن است که حضرت مسیح با هر نوع موسیقی موافق نبوده‌است. در دوران اصلاح دینی، این نگرش بارها و بارها مورد نقد قرار گرفت رک: (Wace, 1885) و (Blume's, 1974)
۷. اورشلیم همان بیت المقدس است که سندهدین و دیوار معروف سلیمان در آن قرار داشت. این شهر برای پیروان هر سه دین بزرگ آسمانی مقدس است.
۸. توجه به آداب دین یهودی تا آنجا پیش رفته بود که اگر کسی به دین مسیحیت وارد شده، به کلیسای اورشلیم می‌پیوست اگر مخفون (ساخته شده) نبود او را ملزم می‌ساختند عمل ختان را به انجام رساند.
۹. آتاناس قدیس Athanase St.296 (میلادی) از آباء بزرگ کلیسای مسیحی به شمار می‌آید، و در کلیسای اسکندریه نوعی تلاوت، که شبیه به تقالی می‌باشد را معمول ساخت. وی را قدیمی‌ترین آهنگساز کلیسای مسیحی غرب به شمار می‌آورند (راهگانی، ۱۳۷۶، ۱۳۷). البته رابطه آباء کلیسا با موسیقی گاهی موجبات تردید در صداقت آنها را نیز فراهم آورده‌است. رک (Weber, 1896)
- توجه: میان تاریخ نقل شده به وسیله راهگانی (تاریخ موسیقی جهان) و تاریخ نقل شده بوسیله آبراهام (تاریخ فشرده موسیقی آکسفورد جلد اول) اختلاف وجود دارد که با توجه به منابع معرفی شده، احتمالاً هر دو آنها اشتباه کرده‌اند.
۱۰. پس از مطابقت اصل متن با ترجمه ابوالقاسم طاهری از کتاب چهارم تاریخ تمدن ویل دورانت - عصر ایمان - معین شد. مترجم امانت مستقیم را در ترجمه حفظ کرده‌است، لیکن خود ویل دورانت، در بیان واقعه هیکل با رواداری بسیار، گاه‌های طبیعی را عامل این امر دانسته، که نظر اغلب متفکران تاریخی، خلاف ایشان است. حتی خود منابعی که ویل دورانت از آنها بهره گرفته نیز بر این نظر اتفاق ندارند.
۱۱. نام دوازده حواری مسیح چنین است: ۱. اندریاس (برادر شمعون) ۲. شمعون شکارچی (معروف به پطرس) ۳. یهوذا ۴. متا ۵. یعقوب (پسر حلفی) ۶. توما ۷. یوحنا (یهوذا نیز به آن می‌گویند) ۸. شمعون (معروف به فدایی) ۹. برتولوما ۱۰. فلپ ۱۱. یعقوب ۱۲. یهوای اسخریوطی (که به مسیح خیانت کرد). (انجیل لوقا، ۱۶ تا ۱۳: ۶)
۷. یوحنا ۸. یهوادی فداکار ۹. برتولوماوس ۱۰. فیلیپس ۱۱. یعقوب ۱۲. یهوادی اسخریوطی (که به مسیح خیانت کرد). (انجیل بارنابا، ۱۱ تا ۱۹: چهاردهم)
۱۲. تاتائوس و بارتلموس دو تن از حواریون صادق حضرت مسیح بوده‌اند که تاریخ لحظه‌ای تردید و ناراستی از آنان درج نکرده‌است. تاتائوس همان ترابوس (توما) و بارتلموس همان برتولوماوس (برتولوما) می‌باشد. انتخاب لفظ تاتائوس و بارتلموس در متن براساس علاقه و احترام به مکتوبات ایرانیان ارمنی بوده‌است. عده‌ای از کارشناسان بر این عقیده‌اند که این دو حواری دارای ریشه ایرانی - بین‌النهرینی (Mesopotamia) بوده‌اند.
۱۳. قره کلیسا: کلیسای ارمنی در ناحیه به به جیک، بخش سیه چشمه، شهرستان ماکو از توابع آذربایجان غربی است. نام اصلی آن طاطاؤوس یا وانک طاطاؤوس است. در سال ۶۴۴ یا ۶۴۵ هـ. ق. تجدید بنا شد... روایت محلی ارمنه بنای کلیسا را به قدیس طاطاؤوس (یهودی حواری)، از حواریون عیسی مسیح، نسبت می‌دهند، که می‌گویند در حدود نیمه قرن اول میلادی از خاک عراق به آذربایجان رفت و در محل قره کلیسا، صلیبی برافراشت و به تبلیغ دین مسیح پرداخت. (مصاحب، ۱۳۵۶، ص ۲۵۴۲). البته روایت یونانی و ارمنی درباره اسم اصلی تاتائوس متفاوت است که به نظر اینجانب روایت ارمنی معتبرتر است هر چند آقای مصاحب روایت یونانی را برگزیده و در دایره‌المعارف فارسی ذکر کرده‌است.
۱۴. پلو تارخ (Putarch) (۱۲۰-۴۶ میلادی) - این تاریخ براساس نوشته روح‌انگیز راهگانی است - در دوره اشکانیان موسیقی ایرانی از غنا و مرتبه بلندی برخوردار بوده‌است که اسناد معتبر تاریخی به این مهم اذعان دارند. رک: (باوزانی: ۱۲۵۹) و (بروسوف: ۱۳۴۹) و (حقیقت: ۱۳۴۷) و (بیانی: ۱۳۴۷) و (زرین کوب: ۱۳۷۳) و (رایین: ۱۳۴۹).
۱۵. قسمت آغازین این کتاب معرف وقایع پایان دوره اشکانی است. اصل این کتاب به زبان پهلوی است و با نگاهی ساسانی به سلسله اشکانیان پرداخته، که باید هنگام مطابقت متن مورد توجه پژوهشگران قرارگیرد. این کتاب به اهتمام صادق هدایت در ۱۳۱۸ (به نقل از روح‌انگیز راهگانی) و به اهتمام قاسم هاشمی نژاد در ۱۳۶۹ انتشار یافته‌است.

۱۶. احتمالاً منظور از روح‌انگیز راهگانی از این جمله آن است که در دوره پارت‌ها موسیقی ارزشمند (برای نقاط شرقی و جنوبی فلات ایران به نقاط شمالی‌تر نیز راه یافته است) والا ارمنستان جزئی از فلات ایران و تمدن بزرگ ایرانی به‌شمار می‌آید و ایرانیان ارمنی به اندازه سایر اقوام در آن نقش داشته‌اند. مدارک مشترک موسیقایی و فرهنگی، مؤید یگانگی تاریخی، در این حوزه سرزمینی می‌باشد. رک: (رایین: ۱۳۴۹).

۱۷. اهمیت کلیسای رم به‌خاطر موقعیت شهر رم، در امپراطوری رم بود. علاوه بر این گفته می‌شود قدیس پطرس حواری آن را تأسیس کرده و قدیس بولس حواری نخستین معلم آن بوده است. از این رو فتوای کلیسای رم قاطع بود. در اواسط قرن دوم میلادی [اواخر قرن دوم میلادی] سقف اعظم آن شهر را به نام پاپ ملقب نمودند که از کلمه پایا یعنی پدر اشتقاق یافته است. (Noss, 1993: 637) بسیاری از نامه‌های بولس در ضمیمه انجیل موجود است.

Hymnus. ۱۸

منابع و کتابشناسی:

- ۱- آگوستین، بی‌تا، "اعترافات"، بی‌جا، بی‌نا.
 - ۲- آبرهام، جرالذ: ۱۳۸۰، "تاریخ فشرده موسیقی آکسفورد"، ترجمه ناتالی چوبینه و پریچهر زکی زاده، سه جلد، تهران، مؤسسه فرهنگی ماهور، چاپ اول.
 - ۳- انجیل برنابا، ۱۳۷۹، ترجمه حیدر قلی‌خان قزلباش (سردار کابلی)، تهران، المعی.
 - ۴- انجیل به روایت متا، مرقس، لوقا و یوحنا حواری به ضمیمه خدمات رسولان و مکاشفات یوحنا، بی‌جا، بی‌نا، بی‌تا.
 - ۵- باوزانی، الساندرو، ۱۳۵۹، "ایرانیان"، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران، انتشارات امین.
 - ۶- بروسوف، والری، "ارامنه و فرهنگ ارامنی"، بی‌جا، بی‌تا، ۱۹۲۶. (اصل کتاب به زبان روسی است و اولین برخورد نگارنده با قطعه‌ای از ترجمه آن، در پایان نامه کارشناسی موسیقی خانم لیدا بربریانس (با عنوان موسیقی ارمنی، به راهنمایی دکتر مسعودیه، دانشگاه تهران، دانشکده هنرهای زیبا، ۱۳۴۹) صورت پذیرفت. ترجمه انگلیسی این متن قابل دسترسی می‌باشد.
 - ۷- بانلی، خانبابا، ۱۳۴۷، "ایران جاویدان"، تهران، انتشارات شورای مرکزی جشن شاهنشاهی.
 - ۸- توین‌بی، ارنولد، ۱۳۴۸، "تاریخ تمدن"، ترجمه یعقوب آژند. تهران، انتشارات فارابی، چاپ اول ۱۳۶۲، چاپ سوم ۱۳۷۸.
 - ۹- حقیقت، عبدالرفیع، ۱۳۴۷، "تاریخ نهضت‌های فکری ایرانیان از آغاز تا پایان قرن سوم هجری". تهران، انتشارات فرهنگ.
 - ۱۰- دورانت، ویل، ۱۳۶۶، "تاریخ تمدن" - جلد سوم: قیصر و مسیح - شباب مسیحیت (کتاب پنجم)، ترجمه علی‌اصغر سروش. تهران، سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۶۶.
 - ۱۱- دورانت، ویل، ۱۳۶۶، "تاریخ تمدن" - جلد چهارم: عصر ایمان - (کتاب سوم) تمدن یهود، ترجمه ابوالقاسم طاهری. تهران، سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
 - ۱۲- راهگانی، روح‌انگیز، ۱۳۷۷، "تاریخ موسیقی ایران". تهران، انتشارات پیشرو، چاپ اول.
 - ۱۳- راهگانی، روح‌انگیز، ۱۳۷۷، "تاریخ موسیقی جهان". تهران، انتشارات پیشرو، چاپ اول.
 - ۱۴- رایین، اسماعیل، ۱۳۴۹، "ایرانیان ارمنی"، تهران، چاپخانه تهران مصور.
 - ۱۵- زرین‌کوب، عبدالحسین، ۱۳۷۲، "تاریخ مردم ایران قبل از اسلام". تهران، انتشارات امیرکبیر.
 - ۱۶- فروت، هرمز، ۱۳۷۸، "موسیقی سنتی ایران"، ترجمه مهدی محمدپور، انتشارات پارت، چاپ اول.
 - ۱۷- مصاحب، غلامحسین، ۱۳۵۶، "دایره‌المعارف فارسی". تهران، انتشارات فرانکلین.
 - ۱۸- مهدوی‌نژاد، محمدجواد، ۱۳۸۱، "هنر اسلامی در چالش مفاهیم معاصر و آفاق‌های جدید"، نشری علمی-پژوهشی هنرهای زیبا شماره ۱۲ (ویژه زمستان).
 - ۱۹- ناس، جان، ۱۳۷۲، "تاریخ جامع ادیان"، ترجمه علی‌اصغر حکمت. تهران، انتشارات آموزش انقلاب اسلامی، چاپ چهارم.
 - ۲۰- Abbotte, G. F. 1907, "Israel in Egypt". London.
 - ۲۱- Baeton, Georg A, 1933, "Archaeology and Bible", American Sunday Union, 6th ed. Revised.
 - ۲۲- Baron, S. W, 1936, "Social and Religious History of the jews". Colombia Unitversity press, 3V.
 - ۲۳- Culleny Ayer, Joseph, Jr., 1913, "Source book for Arcient church History", Charles scribner's Sons, New York.
 - ۲۴- Hoopgood, 1922, "Isabel Florence", editor, Service Book of the Holy orthodox, Catholic, Apostolic (Greco-Russian) Church. Cambridge, Mass.
 - ۲۵- Kittel, Rodoph, 1925, "The Religion of the people of Israel", The Macmillan Company, New York.
 - ۲۶- Noss, John, B., 1993, "History of our Redigion", Published by the Macmillan Company, Second edition.
 - ۲۷- Smith and Goodspeed, 1935, "The Bible", An American Translation. University of Chicago press, 6 c.
- (مطالب خلاف واقع در این کتاب زیاد دیده می‌شود که حاصل نگاه یکسویه و غیر مسئولانه نگارندگان آن می‌باشد).
- ۲۸- Wace, Henry and C. A. Bucheim, 1882, "luther's primary Warks". Lutheran Publication Society, Philadelphia Warks.
 - ۲۹- Weber, Alfred, 1996, "History of Philosophy", Translated by Frank thilly from 6 th French edition, Charles Scribner's Sons, New York.
- توجه: متنی که در سال ۱۸۴۱ به‌وسیله Feur Bach برای پاورقی تنظیم شده است در مکتوبات متعدد مورد ارجاع قرار می‌گیرد که متأسفانه در متنی که در اختیار نگارنده قرار گرفته این پاورقی‌ها موجود نمی‌باشد.